

O'ZBEK BADIY MATNLARDA SO'ZNING LINGVOPOETIK TAHLILI VA IRONIYA

*Normo'minov Sherzod To'ychievich,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti v.b.
shernormuminov088@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada she'riy matnlar tahlili, shoirning so'z qo'llash mahorati, uning o'xshatishlardan, ironiyalardan foydalanishida o'ziga xos uslubga ega ekanligi, ijodkorning mahoratini belgilashi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari aks etadi. Poetik ma'nosi ustun, sof lirik she'riy matnlar tahlilining samarali usullarini qidirib topish va amalda qo'llash lingvopoetika sohasi bilan shug'ullanuvchi olimlar oldida turgan dolzarb vazifalardan ekanligi qay etiladi. Badiiy uslubga xoslangan matnlar orasida she'riy matnni tahlil qilish nihoyatda qiyin va murakkab jarayonligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: so'z, she'riy matn, she'riy matn tahlili, so'zlarning joylashuv tartibi, konseptual ma'nosi, poetik ma'nosi, yaxlit tahlil qilish, lingvopoetik tahlili, poetik ruh.

Абстракт. В данной статье анализ поэтических текстов, мастерство поэта в использовании слова, наличие у него уникального стиля в использовании сравнений и ироний, а также определение мастерства художника нашли отражение в научных изысканиях исследователей. Отмечается, что поиск и применение эффективных методов анализа чисто лирических поэтических текстов с высшим поэтическим значением является одной из актуальных задач, стоящих перед учеными, работающими в области лингвопоэтики. Говорится, что анализ поэтического текста является чрезвычайно трудным и сложным процессом среди текстов, характеризующихся художественным стилем.

Ключевые слова: слово, поэтический текст, анализ поэтического текста, расположение слов, понятийное значение, поэтическое значение, целостный анализ, лингвопоэтический анализ, поэтический дух.

Annotation. In this article, the analysis of poetic texts, the poet's skill in using words, his unique style in using comparisons and ironies, as well as the definition of the artist's skill are reflected in the scientific research of researchers. It is noted that the search and application of effective methods for the analysis of purely lyrical poetic texts with the highest poetic meaning is one of the urgent tasks facing scientists working in the field of linguopoetics. It is said that the analysis of a poetic text is an extremely difficult and complex process among texts characterized by an artistic style.

Key words: word, poetic text, analysis of poetic text, arrangement of words, conceptual meaning, poetic meaning, holistic analysis, linguistic and poetic analysis, poetic spirit.

O'zbek badiiy matnlarida so'zning lingvopoetik tahlili ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turlicha o'rganilib kelmoqda. Ayniqsa she'riy matnlar tahlili, shoirning so'z qo'llash mahorati, uning o'xshatishlardan, ironiyalardan foydalanishida o'ziga xos uslubga ega ekanligi, ijodkorning mahoratini belgilashi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida aks etadi. Poetik ma'nosi ustun, sof lirik she'riy matnlar tahlilining samarali usullarini qidirib topish va amalda qo'llash lingvopoetika sohasi bilan shug'ullanuvchi olimlar oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Badiiy uslubga xoslangan matnlar orasida she'riy matnni tahlil qilish nihoyatda qiyin va murakkab jarayon sanaladi. Agar she'riy matn tom ma'nodagi badiiy mahorat samarasi bo'lsa kitobxon ko'z ongida tugal qiyofa kasb etadi. She'riy matnni tahlil qilish uning mazmunini oddiy so'zlab berishdan iborat emas. Chunki muayyan she'riy matn ma'lum bir so'zlarning ayni shunday joylashuvidan yuzaga kelgan badiiy asardir, agar she'rdagi shu holat buzilsa, o'sha she'rning poetik mazmuniga ham jiddiy putur yetadi. She'riy matn mazmunini so'zlab berish uning o'zini qayta o'qish bilan tengdir. Negaki asl she'rdagi so'zlarning joylashuv tartibini poetik ma'noga zarar yetkazmasdan o'zgartirish juda mushkul ish sanaladi.

Ma'lumki, haqiqiy she'riy matnda so'zlar organik butunlikda yashaydi. Ma'lum bir so'zni organik butunlikdagi she'riy matndan uzib olib tahlil qilish ilmiy tahlildan ko'ra o'sha she'r haqidagi erkin mavzuda fikr yuritishga o'xshaydi, ya'ni bu usulda ba'zan she'rning asl, obyektiv ma'nosi chetda qolib, tadqiqotchi o'ziga yoqqan ma'noni aylanma yo'llar bilan keltirib chiqarishi, ba'zan badiiy jihatdan bo'sh matnni osmonga ko'tarishi yoki aksincha, asl she'riy matnni butunlay yo'qqa chiqarishi hych gap emas. Ko'pincha badiiy jihatdan bo'sh she'rlar shu usulda tahlil qilinib, ularning adabiyot olamidagi "yuksak parvozi" ta'minlanadi.

She'riy matnni tahlil qilish deyilganda uning badiiy mazmunini ochish tushuniladi. Yomon, badiiy jihatdan bo'sh she'riy matnlarda badiiy mazmunning o'zi bo'lmaydi, demak, badiiy mazmunsiz she'riy matnning tahlili aravani quruq olib qochish bilan baravardir.

Lingvopoetik tahlil usuli ilmiy jihatdan asosli bo'lishiga qaramay, uning bir qator qiyinchiliklari bor. Bu qiyinchiliklar u yoki bu asarga yondoshuv jarayonida ayon bo'ladi. Chunki bu tahlil usulida har bir she'riy matnda individual tarzda, alohida yondoshish talab qilinadi. Ma'lum bir she'riy matn tahlilida zarur, foydali bo'lgan tahlil usuli ikkinchi bir she'riy matn tahlilida unchalik foyda bermasligi mumkin. Bundan ko'rinadiki, she'riy matnning bir butun yaxlit tahlili, lingvopoetik tahlili usuli o'zining juda ko'plab ko'rinishlari, qismlariga ega. Lingvopoetik tahlilning ana shunday ko'rinishlaridan biri she'riy matnning so'zma-so'z tahlil usulidir. Bu usulda she'riy matnning lingvopoetik tahlili so'z orqali, she'rning so'zga bog'liq misra, qofiya, turoq, ohang, pauza kabi elementlariga suyangan holda olib boriladi. Ammo bu tahlil usulini ham qolip usulida foydalanib, barcha she'riy matnlarga birdek qo'llanish mumkin emas, ya'ni har bir she'riy matn bu tahlil usulida konkret, individual yondoshuvni talab qiladi.

Bu o'rinda birinchi vazifa tahlil qilinayotgan she'riy matndagi yetakchi so'zni belgilash, (dominanta)ni topishdan iboratdir. Ana shu dominant belgilar to'g'ri va aniq topilsa, lingvopoetik tahlil aniq va ilmiy jihatdan asosli bo'lib chiqadi. Masalan, shoir Erkin Vohidovning "Shoir umri" deb nomlangan parodiya-she'ridan olingan quyidagi matn parchasiga diqqat qilaylik:

*"Mana, men Lermontov yoshiga yetdim,
Bir shoir umrini yashadim chindan".
Qancha qog'ozlarning boshiga yetdim,
Va lekin Lermontov chiqmadi mendan.
Do'stlarim, ortiqcha kamtarlik nega,
Kelajak o'n yilni ko'rdim oldindan.
Vaqt kelar, yetarman Pushkin yoshiga,
O'shanda... Pushkin ham chiqmaydi mendan¹.*

Yuqorida keltirilgan she'riy matnning dominantasi, asosiy belgisi nima, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu matnning yetakchi so'zlari – ikki shoirning nomi, *antroponim* (*Lermontov, Pushkin*), yetakchi belgi esa lirik qahramon – shoir "men"ining o'z-o'zini fosh etishidir. Ana shu ikki xususiyat bu she'riy matn lingvopoetik tahlilining asosini tashkil etadi.

Yuqorida keltirilgan she'riy matndagi lirik qahramonning so'zlash ohangida mahobat, mubolag'a, ko'tarinki ohang sezilib turadi. Bu ohang Pushkin va Lermontovning mangu umri va "dumbul shoir" – lirik qahramonning ularga nomunosib yoshi – bu she'riy matnni badiiy asar sifatida ko'tarib turgan asosiy omillardir.

Lirik qahramon – "men" o'zining notavonligidan or qilish o'rniga faxrlanib gap sotayotgan bir shoir qiyofasida namoyon bo'ladi. Bu holatni mazkur she'rning parodiya janrida yozilganligi bilan ham izohlash mumkin. Nima bo'lganda ham "dumbul shoir"ning gap sotishi, maqtanchoqlik qilishi bu she'rning muhim elementiga aylangan.

Shovvoz shoirning xatti-harakati uning maqtanib gap sotish ohangiga, so'zlariga o'tib qolganday tuyuladi. She'rni o'qigan kitobxon lirik qahramon – "men"ning kibrli, shu bilan birga kulgili qiyofasini xuddi sahnadagidek aniq ko'rib turadi. She'rdagi har bir so'z lirik qahramon – dumbul shoir qiyofasining yangi tomonlarini ochishga xizmat qiladi.

She'riy matnning ikkinchi misrasida asosiy e'tibor *shoir umri* birikmasiga qaratiladi. Lekin hozircha bu umrning qanday umr ekanligi kitobxondan sir tutiladi.

She'riy matnning uchinchi misrasidan lirik qahramon – dumbul shoirning "tilidan tutilish" jarayoni boshlanadi. Ana shu misradan boshlab shoir atalmish bu odam o'zini o'zi fosh eta boshlaydi. Qancha qog'ozlarning boshiga yetdim hamroh qofiyadosh misra ta'sirida ongning qaysidir qatlamlarida "qog'ozlarninggina emas,

¹ Вохидов Э. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси.. – Тошкент: "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 44.

Lermontovning boshiga yetdim” sifatida jarangdor eshitaladi. Chunki Lermontov ayni shu oq qog'oz sahifalari orqali o'zining buyuklik sharafiga erishgan edi. Bu o'rinda lirik qahramon – dumbul shoir “osilsang, baland dorga osil” qabilida ish tutib, o'zini Lermontovga tenglashtirishga intiladi. Bu esa kitobxon ko'z o'ngida buyuk shoir Lermontov ruhiga isnod, uning boshiga yetishga o'xshash narsa sifatida tasavvur hosil qiladi.

Ana shu tasavvur ta'sirida she'riy matnning to'rtinchi misrasi kitobxon tomonidan ilgaridan ma'lum, shubha uyg'otmaydigan gap singari qabul qilinadi. Negaki, ramziy ma'noda bo'lsa-da, Lermontov boshiga yetgan kimsa – dumbul shoirdan Lermontov chiqmasligi o'z-o'zidan ayon bo'ladi. Ana shuning ham misra tarkibidagi “*mendan*” so'zini lirik qahramon – shovvoz shoir biroz pastroq ohangda hafsalasizlik bilan talaffuz qiladi.

O'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'yimas, deganlaridek, quruq dabdabaga o'rganib qolgan lirik qahramon – dumbul shoir nafasini biroz rostlab olib, yana chirranishni, maqtanib kerilishni boshlaydi. Endi u kelajakdan o'ziga tasalli qidiradi: *Vaqt kelar, yetarman Pushkin...* O'qishdagi pauza, yozilishda satr oxirlaganidan ko'ringani singari lirik qahramon ham shu yerda bir to'xtab olib, bexosdan “*yetarman Pushkinga!*” deb yuborishiga sal qoladi. Shovvoz shoir bunday deyishga, faxrlanishga jur'at etolmay “yoshiga” so'zini istar-istamay bir amallab aytib qo'yadi; “*o'shanda*” so'zi talaffuzida esa chuqur bir nafas olib, o'zidan ham, olamdan ham hafsalasi pir bo'lgan holda sekingina *Pushkin ham chiqmaydi mendan* deb o'z she'riy nutqini tugatadi.

She'riy matnda keltirilgan *Pushkin yoshi* birikmasi ham kitobxonda xuddi shunday tasavvur uyg'otadi. Chunki *Pushkin yoshi* birikmasida Pushkin yo'q, faqat 38 yosh bor, xolos. She'ning lirik qahramoni – shovvoz shoir Pushkin yoshiga ham albatta yetadi, chunki o'tayotgan yillar, umr undan ruxsat so'ramasdan ham o'taveradi. Ammo shovvoz shoirdan genial Pushkin chiqmasligi aniq.

She'riy matnning bu misrasidagi *Pushkin* so'zi genial shoir Pushkinning shon-sharafidan, buyuklik ramziga aylangan bu qutlug' nom – tarixiy shaxsning butun kuchidan foydalanadi.

Shunda ikkinchi misradagi *shoir umri* quruq 27 yildan, she'r so'ngidagi “avans” umr besamar 38 yildan iborat ekanligi ma'lum bo'lib qoladi. Bu raqamlar Pushkin va Lermontovning boqiy umri oldida tasodifiy va kichik narsalarga aylanadi. Ya'ni lirik qahramon – shovvoz shoirning yoshi puch yosh, umri esa puch umr ekanligi ma'lum bo'ladi.

Shovvoz shoir o'zining ana shunday notavonligini biladi, lekin ana shu haqiqatni ham dabdaba, maqtanchoqlik pardasi bilan yopmoqchi bo'ladi. Lirik qahramon umri davomida amalga oshmagan ishlaridan – “*Lermontov chiqmadi*”, “*Pushkin chiqmaydi*” deb kerilar ekan, bu holat kitobxonda achchiq kulgi qo'zg'aydi. Aslini olganda, haqiqiy shoirlarning umri qandaydir yillar bilan o'lchanmaydi, *Pushkin*, *Lermontov* kabi daho shoirlarning umri esa boqiylikka dahldordir.

Bu she'riy matnda ikki buyuk shoirning nomi ikki karra takror qo'llangan. Bu takrorlar matnda *Lermontov yoshi – Lermontov, Pushkin yoshi – Pushkin* ziddiyatlarini hosil qilish uchun bo'ysundirilgan. Bu ziddiyatlarning qo'llanishidan maqsad foniy dunyoda kechgan yillar sanog'i genial shoirlar uchun mutlaqo ahamiyatli emas, ularning yoshi, umri mangukka teng, degan muhim ilmiy xulosani ta'kidlashdir.

Ammo bu genial shoirlarning yorug' dunyoda kechirgan yillari, yoshi shoirlikka da'vogar kimsaga – shovvoz shoirga kerak. U o'zining puch yoshini daho shoirlar umriga taqqoslab, shon-sharafga ega bo'lish niyatida. Lekin bu o'rinda ham kaltak o'sha shovvoz shoirning o'z boshiga sinadi, ya'ni geniylikka, daholikka davogar o'z davosidan kechadi, Lermontov va Pushkin kabi buyuk shoirlarning nomi uni shunday qilishga majbur qiladi.

Demak, bu tahlildan ko'rinadiki, she'riy matnni yuqoridagi singari yaxlit so'zma-so'z tahlil qilish o'sha she'rdagi badiiy mazmunni, ko'zga tashlanmaydigan nozik ma'no qochirimlarini ochib berish uchun boy imkoniyatlar yaratadi.

Shu o'rinda bir savol tug'iladi. Har qanday she'r so'zlardan tashkil topganidek, uning har qanday tahlili ham so'z orqali amalga oshiriladi-ku! She'riy matnning yaxlit, bir butun lingvopoetik tahlili boshqa tahlillardan qanday xususiyati bilan ajralib turadi? To'g'ri, she'riy matnning barcha tahlillari ham so'zga tayanib ish ko'radi, lekin boshqa tahlillar she'r tarkibiga kirgan so'zlarni birma-bir izohlash, uning botiniy mazmunini ochish asosiga qurilmaydi. O'z vaqtida ulug' V.G.Belinskiy to'g'ri ta'kidlaganidek, "lirik asarda, har qanday poeziyada bo'lgani singari, fikr so'z bilan bayon qilinadi, lekin u fikr sezgi orqasiga yashiringan bo'ladi va bizda mushohada uyg'otadi, buni esa ongning ochiq va aniq tiliga ko'chirish qiyin"².

Masalan: Hamid Olimjonning "Xayolimda bo'lding uzun kun..." deb nomlanuvchi lirik she'ri shunday misralar bilan tugallanadi:

*Kecha jimjit, yolg'iz to'lqinlar
Pishqiradi bilmay tinimni.
Hiylagar oy, sehrgar dilbar,
Solib qo'yding yodimga kimni?...³*

Bu she'riy matn tarkibidagi so'zlar biror mantiqiy fikr ifodalamasdan, faqat hissiyotga ta'sir etish va kitobxonda assosiativ tuyg'ular uyg'otish uchun xizmat qilmoqda. Bu she'rning poetik mazmuni uning ichida emas, balki undan tashqarida, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ham she'riy matn tarkibida, ham undan tashqarida o'z ifodasiga ega bo'lmoqda.

Tadqiqotchi olimlar lirik she'rdagi ma'no, poetik mazmunni quyidagicha ikkiga ajratib o'rganadilar: a) konseptual ma'no, b) poetik ma'no⁴. Bu ma'nolar

² Белинский В.Г. Таъланган асарлар. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1955. – Б. 142.

³ Хамид Олимжон. Мукамал асарлар тўплами. Ўн томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 198.

⁴ Звегинцев В.А. О значениях и значимостях в поэзии // Замысел, труд, воплощение. – М.: Наука, 1977. – С. 12.

orasidagi munosabat, aloqadorlik turli she'rlarda turlicha xususiyatga ega. Yuqorida biz keltirgan she'riy matnda ifodalanayotgan poetik ma'no uning zamiridagi konseptual ma'nodan ancha ustunlik qiladi. Shuning uchun ham bu she'riy matni so'zma-so'z tahlil qilish yaxshi samara bermaydi, uni yaxlit, lingvopoetik nuqtai nazardan o'rganish orqaligina uning zamiridagi nozik poetik his-tuyg'uni anglash mumkin.

Demak, bundan ko'rinadiki, har bir she'riy matn tahliliga konkret yondoshish lozim bo'ladi. Hamma she'riy matnga birdek mos tushadigan tahlil qilish usuli yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. She'riy matnni so'zma-so'z tahlil qilish konseptual ma'nosi ustun bo'lgan she'rlarga muvofiq keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Воҳидов Э. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси.. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 44.
2. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздабийнашр, 1955. – Б. 142.
3. Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 198.
4. Звегинцев В.А. О значениях и значимостях в поэзии // Замысел, труд, воплощение. – М.: Наука, 1977. – С. 12.